

ЕВРОПА - РАЗБИРАНА И ПРАВЕНА*

Въведение

Богдан Богданов

Отдавна ме занимава комбинацията от разбиране и „правене“, най-честият мотив за начеването на голям брой исторически и политологически текстове. Това правене е особено добре проявено в субекта им, обикновено някакво „ние“, чиито интерес организира разказа или пледоарията по проблемите на неговата колективност. Под тези проблеми обаче се крие един по-основен - това, че едрите „ние“ субекти, за които се пледира, са нестабилни. Те са и нещо реално, но и продължаващо да се оформя, освен това са неясно отделени един от друг и се преплитат с други „ние“ субекти. Едно семейство участва в множеството на малцинствена група или в обществен слой, на свой ред те участват в по-големите множества на етноси, народи, нации или раси.

Тази работа на текста проличава особено при развиването на темата за присъединяването на нови членове към Европейския съюз. Откритото или скритото „те“ на европейците се поставя в отношение с „ние“ на народностни групи и страни, желаещи да влязат в Съюза. Намерението е локалните „ние“ да се преобразуват в по-глобалното „те“ на европейците. Въпросът е в каква степен това текстово „правене“ е идеологично и в каква е проект за нетекстово действие. Случаите са много и различни. Сигурно е обаче, че прехождането към действие е трудно. Това прехождане се улеснява, ако анализът е по-дискурсивен и различава реално даденото от желаното и на свой ред разчленява в желаното това, което има утопичен и сублимативен характер, от можещото да се осъществи. Едно от условията за постигане на ефективен преход от обикновено идеологичното текстово „правене“ към реално действие е да се осъзнае реалността на референтите на „ние“ и „те“ субектите, които организират текста.

Всичко тръгва от навика едно човешко множество да се счита за добре свързано и определено. На тази основа то допуска някой да говори от негово име. Или отчетлива разлика между традиционната и съвременната култура в това отношение. При традиционната култура човешкото множество е скрито и съдбата му се закодира в мита за подвизите на избрания да го представя герой. В условията на съвременния живот множеството и говорителят са отчленени, имат различна съдба и връзката между тях е временна и условна. Но тя е налице и се усеща в интензивността на скритото или откритото „ние“, употребявано от говорителя. Няма значение дали той е Демостен, който говори за атиняните, или Хънтингтън, който визира гражданите на Европа. И двамата съизмерват някакво множество от хора.

Оттам и въпросът за реалната определеност на подобни множества. В каква степен множеството „атиняни“ е било естествено дадено и в каква е било желано и правено? Определеността само в известно подобие между отделните атиняни ли се е изразявала или в обща за тях природа? В каква форма е споено множеството на съвременните българи, как е гарантирано антропологично, езиково и исторически? Отговорът не е прост - естественото има отсенки. Народностната самоличност е по-малко естествена от природната определеност на пола. В още по-ниска степен е естествена самоличността на толкова голямо множество като европейците. Те полагат усилия да бъдат нещо определено и макар че имат подкрепа от старото европейско, участващо в тази процедура на правене, тяхното „ние“ е нестабилно.

* Европа - разбрана и правена. Изд. Планета 3. С., 2001, с. 5-20.

Естествеността на човешките множества е нещо компромисно. Колективните самоличности възникват и се поддържат в поредица от случайни актове, резултат са на исторически утвърдено измисляне, от друга страна са културна даденост и са един вид естествени. Оттук и последствието, че за колективната самоличност говорим добре само сложно и с постоянно допълване на стари с нови постановки. Референтите на едно „ние” или „те”, българите, гърците, европейците и съответно България, Гърция и Европа, са нещо ставащо и изместващо се, постоянно несъвпадащо със себе си. На свой ред това се отнася и за съответните означаеми българи, гърци или европейци. Те не са повече от коефициент. За немците ще се изкажем по-точно, ако ги разделим на лотарингци, померанци и баварци и потърсим общото немско, свързано с локалните качества на тези групи. Същото се отнася и за множества като жените или членовете на политическа партия.

Следващото затруднение идва от намесващата се гледна точка на индивидуалната идентичност. Играта на „ние” и „те” в историческите и политологическите текстове нямаше да бъде толкова интензивна, ако задачата беше да се конструира една колективна идентичност. Но текстовете не са само за нещо, а и за някого. Това, което се разказва или описва, най-често служи за организирането на собствената идентичност на четящия и слушащия. Мит, приказка, история или политологическо изложение - обръщаме се към тях, за да се справим със собственото си „аз”, като го вградим в една или друга колективна принадлежност, но и обратно - като превърнем нея в елемент на собственото си „аз”. Държим да бъдем нещо оригинално и различно от другите, но и да сме вредени в общност на подобни. Тези грижи са сякаш противоположни. Затова и собствената ни идентичност е постоянен компромис.

Оттук и последствието, че като механизми на свързване, разделяне и преобразуване текстовете са отлични средства за справяне с компромисите, които ни се изпречват. Зависи какъв модел ни предлага един текст. Историческият разказ, укрепващ българската ми принадлежност, може да я постулира фундаменталистки и да твърди, че съм аз, доколкото съм българин. Но може да постъпва и по-сложно, като пресича тази принадлежност с други и твърди, че от самия мене зависи комбинацията на особената ми идентичност. Между крайното фундаменталистско определяне на „аз”-а и крайното сложно пресичане на много принадлежности за модулното му построяване възможностите са много. Колективните принадлежности са материал за непреставашата процедура на собственото идентифициране.

Това усложнява перформативността на един исторически и политологически текст. Бихме я разбрали в дълбочина, ако се питахме не само за работата на преобразуването на „ние” в „те” и обратно, но и за начина, по който тази работа означава другата работа на текста - прехода от „ние” към „аз”. В текста следим играта на „ние” и „те” и донякъде вплитането на „аз”-а на говорителя или на персонажа герой, ако разказът е сюжетен. А за трансформациите на „аз”-овете, които ползват разказа, само се досещаме. Текстът на едно разсъждение или разказ е само виртуална постановка, в която предстои да се намесят разнообразни „аз”-ове, за да достигнат в хода на разбирането на текста до нова позиция в света и оттук до определена моментна идентичност.

Ако мислим по този начин, едва ли ще допуснем да се изразим едномерно фундаменталистки по темите за Европа, България или отношението между тях. Напротив - ще конструираме референтите им по-сложно като незавършен и ставащ предмет, зависим от употребата на много и различни „аз”-ове.

Темата за Европа. Като един вид пример за прилагането на този подход ще се опитам да представя темата Европа. Референтът на това, което наричаме Европа и зад което стои и голямото „ние” на европейците, е нещо обективно сложно, зависим от преплитането на традиции, от много отклонения и случайности. То е сложно, защото е свързано и с

понятие, инструмент наменящо се разбиране, използван от различни прилагания и проекти. Един такъв голям проект е сегашната Европа на Европейския съюз.

Обичайно за подобни ставащи и променящи се феномени е преплитането в тях на реални и идеални страни, разнородни материи на тукашно и друго, без чието съединяване не би се получила тази едновременно реална и идеална среда на постоянно одругостяване, каквото представлява Европа. Одругостяването е заложено и в митическата история, произвела името Европа. Превръщането на Зевс в бик, който отвлича от бреговете на финикия щерката на Агенор, е образ за свързването на небесното със земното. Но всичко друго в тази история постулира пораждането на нова земя от старата, на ново свое от реалното друго тук, на земята. Първата Европа е Крит, където Европа ражда на Зевс трима прочути сина. Тя не се завръща във финикия. Както и нейният брат Кадъм, тръгнал да я търси и разширил Европа на Крит с тази в Елада.

Идеята за новия континент, занимавал географски Анаксимандър, Хекатей и Херодот, се поражда от усилията на античните писатели да различат компактният стабилен свят на Изтока от партикуларната подвижна вселена на елините. Този първи „Запад“ ще се отмества бавно на запад, без да престава да бъде партикуларен и променлив. Това е може би една от най-трайните характеристики на Европа. Друга спрямо един по-стар свят, тя е среда за вътрешно пораждање на другости и различие. Различието се проявява като толерирано разнообразие, като разгръщане в хоризонтал и вертикал, но и като особено отношение между реалност и идеал.

Опитът да разделим страните на реалното и идеалното във феномена Европа не може да бъде успешен докрай. Идеалното, мисленото за Европа в редица случаи е в реалността, когато се осъществяват проекти, но и когато се мечтае общностно. Такива идеално-реални компоненти са и европейските ценности, идеални, в определени пунктове извън живота, но и практикувани, преобразувани в правилата за движение в реалната Европа. По подобен начин можем и същевременно сме затруднени да отделим Европа или Европите на миналото от тази в съвременността. От една страна, има исторически ценности и среди, които не се откриват днес, от друга, са налице реакции и принципи на живот, непроменени от времето на класическа Атина.

Реалната Европа и европейските среди. В проявленията на реалната Европа се преплитат и влизат в отношение две основни страни - на хората като индивиди и общности и на средите, в които се осъществява движението им. Така или иначе човешко по рождение, Европа има вид на вторична среда, развита над първичната на природата. Не съществува уговорен научен модел за представянето на тези две основни проявления на една страна или на толкова голяма „страна“ като Европа. Проблемът е, че хората и средата не са едно и също нещо, но същевременно се сливат в общ признак. В случая това е по-високата степен на подвижност и промяна, което по начало е признак на *homo sapiens*. За *homo europeicus* подвижността и промяната придобиват положителна стойност и стават съзнати конституенти на съществуването. Оттук и последствието, че в Европа са много и разнообразни и средите, и самостоятелните индивиди, и общностите със свой особен избор.

Между средите, участващи в голямата комплексна среда на Европа, най-лесна за описание е географската среда. Също като биологичното тяло за човека тя е мястото, в което природата се свързва с културата. Европа не е изцяло култура. Науката на XX в. ни научи, че ясната граница между природа и култура е по-скоро желана, отколкото реална.

Европа като културна среда. Като културна среда Европа е преди всичко градско пространство. И античната Европа в Древна Гърция, и съвременната възникват като

опит да разгърнат в един или друг вид град по-условен и по-интензивен живот, в който се стимулират хоризонталните отношения. Европейското градско пространство е среда за светско съществуване с висока подвижност на субектите. В по-ранното време градът е противопоставен на селото, потопено като че ли в природата и в този смисъл оставащо извън градската Европа. То е място за преки отношения. Принципът на града е косвеността. Косвено означава три неща - по-самостоятелно, с повече хора и чрез посредници.

Не е лесно да отделим от характерното за всяка човешка среда развиване на посредници специфичния белег на европейския град. Едро гледано, той ни се представя като по-голямо количество, като вътрешно разнообразие и променимост. Европа е среда с голям брой предмети и уреди, книжни текстове и живи посредници, специализирани да помагат на отделните хора или на човешки групи за постигането на специфични цели. Разбира се, тя не е еднородна, в нея има зони на по-разгърнато и по-неразгърнато посредничество. Известно е предложението от Гелнер разделяне на Европа на четири зони от запад на изток. Направено на политико-културна основа, то свързва миналото и настоящето и един вид обяснява, че материалната култура на същинската Европа на Запада се дължи на наследената висока култура на силни династични държави. Колкото по на Запад се отива, толкова повече стават посредниците. В този план европейското пространство е постепенност на насищане и разреждане не само с живи и неживи посредници, но и със свободи, които зависят от тях.

Гледната точка на чистата културна среда извежда европейското извън границите на континента. Културната Европа е пръсната по целия свят. Преносите извън тукашната Европа са толкова разнообразни, че е трудно да ги наблюдаваме като среди. Наблюдението би се улеснило, ако разполагахме с една микросоциология на съвременна Европа от типа на „Процесът на цивилизацията” на Норберт Елиас или на „Структурите на всекидневието” на Фернан Бродел. Но те се занимават с Европа на миналото. Характеристиката на съвременна Европа клони по-скоро към описание на повсеместната макросреда. Наблюдавана в едри очертания навсякъде по света, тя е резултат от експанзията на европейската култура, от тенденцията да стане световна цивилизация. Крайният резултат на този процес е неясен. Поне засега обсъжданата европейска макросреда не е повече от коефициент на комплекса от преплитаните се среди на голям брой локални култури. Така е не само в останалия свят, но и в същинската Европа.

Характерен белег на европейската цивилизация във втората половина на XX в. е отворената обмяна между зони на различно културно съществуване. То се наблюдава добре в отвореното пространство на Западна Европа. По-рано организирана по-затворено като противопоставяния на национални култури и на център и провинции, съвременната същинска Европа се развива към равнинно съотнасяне на равноправни варианти на културно съществуване. Германия вече не е по-селски ареал в сравнение с градската Франция. На свой ред британският вариант на живот не съвпада с френския, без нито един от двата да стои по-високо в ценностно отношение. В европейското културно пространство се включва и Средна Европа, зоната на бившата Австро-унгарска империя. Не са противопоставени и големите зони на католическата и протестантската култура, нито средиземноморската на Северна Европа.

По-внимателното вглеждане показва, че тази равнинна динамика е процес, в който старото отношение на център и провинция продължава да се преодолява. В този смисъл, без да го е постигнала, Европа не работи за налагането на единна културна среда. Тя си осигурява жизненост, като развива мрежа от различаващи се помежду си зони. Това се отнася и за националните държави, но и за регионите вътре в тях. В подобно равнинно отношение попадат средите на модерния европейски, на провинциалния градски и на

селския живот. Като резултат мегаполисите започват да се топят, а селата да се запазват с модифициране. Природата не е круто изгонена от града, както е в стария европейски град, нито селото е нецивилизовано. Заедно с това се приближават една към друга двете силно отделени по-рано среди на публичното и частното съществуване. Публичният живот губи напрегнатата си официалност, а частният придобива все по-открит характер.

Европа като политико-икономическа среда. Европейският съюз. Дори да разполагаме с нужните знания, едва ли бихме описали коректно европейската културна среда. Тя не съществува в чист вид и наистина е по-ефективно да мислим за нея като за коефициент, изнесен пред скобата на формулите на локални култури. Това важи и за големите национални култури в Европа. Независимо от увеличаващия се обмен, затвореното им съществуване продължава. Европейското културно пространство обаче е плътно свързано и с оформящите се зони за общо политическо и икономическо съществуване. Съвременната европейска култура е политизирана и икономизирана. Опитващият се да стане държава от някакъв тип Европейски съюз, отделящата се от нея среда за обществено неполитическо съществуване заедно с впитането в обща икономика не могат да се отделят от културната макросреда. Преплетени една в друга, те са форми на допълнително свързване, налагащо се от все повече пръскащи се независими един от друг индивиди и самостоятелни групи от хора.

Такава е функцията на Европейския съюз - да уравни осигурява нарастващия брой на субектите, които ползват все повече свободи, да осигури определеност на европейското пространство. Отначало Съюз на възглещата и стоманата (1951 г.), след това Европейска общност (1957 г.), по-късно отново Съюз, той се развива по посока на все по-голяма интегрираност на политическо, обществено, икономическо и културно равнище. Разбира се, културата остава диспаратна и неуловима. Лорд Дарендорф е прав в твърдението си, че Европа и Европейският съюз са различни неща. Добра или лоша обаче, икономико-политическата обединеност осигурява не само определеност, но и снабдява европейците с общностен субект. Той е необходим, за да общуват пълноценно с големите реализации на европейското извън Европа. Това са преди всичко САЩ и Япония. Европейският съюз усвоява опита на тези реализации, влиза в мрежови отношения с тях. Това отговаря на вътрешния му опит, доколкото сам се развива като мрежа за съгласуване на разнообразни единства - по-рано предимно на национални държави, но постепенно на все по-разнообразни общностни субекти с международен характер. Тези различни Европи са опити за свързване, за пораждаване на ефективна световна микросреда. В този ход на припознаване на другото може би се подготвяли за шока от контакта с извънземни цивилизации.

Европа на Западния свят и Източна Европа. Насочена съзнателно към усвояване на различия, по-европеизираната Европа на Запада е естествено обърната към близката Източна Европа, която в определени отношения е нейна част, а в други - нещо различно. Сплетена от полетата на православната култура, на бившото съветско пространство и на старата зона на Балканите, Източна Европа се стреми да се свърже със Запада. Той е естествен център на едно съществуване, в който тя се чувства периферия. Сама някога център и добре европеизирана в XIX и началото на XX в., тя отдавна е навикнала да бъде в отношение с другото. Западна Европа е едно по-добро друго, което се желае на Изток.

Но и европейският Запад е привлечен от Източна Европа. Най-вече поради това, че реализираното в нея съвременно битие съжителства с по-цялостно опазени минали

форми на живот, но и защото съвременното дифузиране на публично и частно съществуване в Източна Европа не е с толкова размити граници. Своеобразна зона на преход, едно по-близко друго, което посредничи към далечното друго на неевропейския живот, Източна Европа е ценно място, в което по-европеизираната Европа осъзнава определени рискове. Между тях са светското противопоставяне на ред и хаос и на живот и смърт. Отрицателните последици на тези противопоставяния без преход, налице в западноевропейския живот, не са така изразени в източноевропейския свят.

Съвременната и миналата Европа. Реалната съвременна Европа не бива да се разглежда откъснато от реалните Европи на миналото. Те присъстват в нея като елементи на сложното европейско единство. В зависимост от момента на вграждането на тези елементи са и различните исторически начала на съвременна Европа. В гледната точка на либералната организация на обществения живот това начало е във времето на класическа Атина. Тогава се поражда и моделът на либералния Запад, противопоставен на нелибералния Изток. Като разсъждава върху това отношение в речите си, в IV в. пр. Хр. Исократ е може би първият теоретик, занимавал се специално с тази тема, а Александър Македонски - първият практик, който се опитва да пренесе „западни“ културни форми на Изток.

Елинските полиси, дори тристахиладната Атина от IV в. пр. Хр. имат доста провинциален вид. Затова началото на европейската градска култура е по-правилно да се търси в епохата на елинизма и в императорския Рим. Но и това начало не е много стабилно. Европа започва още няколко пъти - и с появата на европейските градове в Средновековието, и по времето на първите университети от XII и XIII в. и още по-стабилно в просвещението и романтизма до осъзнатата идея за обединена Европа в общото последно десетилетие от живота на Гьоте и Хегел. Познаването на тези по-стари Европи не гарантира доброто разбиране на съвременната Европа. Синоним на разнообразие и промяна, тя изоставя някои от тях, а други модифицира.

Идеалната Европа на ценностите. Среда за реализирането на определени принципи на живот, днешната Европа опира до трайни идеални жалони, изработени в миналото и образували канавата на дълга традиция. Между тях са развитите в класическа Гърция светска рационалност и либерално устрояване на живота, юдейско-християнското почитане на индивида, усилило и видоизменило елинския опит в демокрацията, римското гражданско начало с разбирането за естествените права на човека, протестантската лична отговорност и по-скорошното новоевропейско разделение на властите. Това изброяване може да бъде по-дълго и да използва други формули. Така или иначе, в подобни принципи има и отпаднали моменти, но и трайни положения, чийто живот продължава в набора на съвременните европейски ценности. Колкото и трудно да е да се представи изчерпателно, този набор включва непременно цененето на индивида, реализма на отделното и детайла, аналитизма, практицизма, хоризонталното ориентиране в света, чувството за актуалност и идеята за прогрес.

Проблемът на подобно изброяване е, че отделните ценности се формулират по различен начин и че, голям или малък, наборът им се свежда до различни представителни за европейската култура основни положения. В зависимост от личната изследователска или културно утвърдена гледна точка идеалното европейско може да се окаже прогресивната промяна, светската рационалност, цененето на индивида или някакво разбиране за общност. Така в известната теза на Едмунд Хусерл, продължил идеите на Кант от края на XVIII в., Европа е разбрана на основата на идеите за прогрес и за общност като прелом и начално развитие към универсално човечество. Европа наистина може да се определи като оперативна реалност за осъществяване на универсална принадлежност, като опит за обща култура на човечеството. Оттук и противоречието, че се свързва с определено място, но че е

нещо пандемично. Тезата на Хусерл сякаш се потвърждава от практиката на оформянето на Европейския съюз, този сложен проект за вътрешно и външно универсализиране, който се конкурира с други проекти, най-вече с този на САЩ.

Идеалната Европа е нещо трудно за формулиране и поради възможността за един или друг субективен избор на евентуалното представително положение, но и поради това, че и да са приети от човешко множество, подобни положения свързват сложно реално съществуващото с идеали, желания и проекти. Европа е предмет, неотделим от желанията, които предизвиква. Развиваща и променяща се, тя е обект на желаене не само от онези, които са вън от нея, но и от устремените към по-съвършен статус нейни членове (индивиди и общности).

Съвременното европейско отношение между реалност и идеал. В този пункт се откроява същественият белег на съвременното европейско отношение между реалност и идеал. Докато в миналото на самата Европа и в настоящето на сегашната Източна Европа отношението между реалност и идеал е напрегнато дефанзивно, идеалите са откъснати от непроменимата реалност, съвременната европейска среда култивира офанзивно отношение между променимата реалност и подвижните идеали, които се преобразуват в проекти за реализиране. Не че това става във всички случаи. То е по-скоро тенденция. Но така или иначе има разлика между дефанзивната копнежност по Европа в Източна Европа и офанзивното желаене на другото от реалните европейци.

В хода на това търсене на формула за ефективно разбиране на Европа в погледа се набива друг съществен белег на съвременното европейско, това, че напрегнатите опозиции, характерни за традиционното европейско ориентиране в света, започват да губят напрегнатостта си. Съвременната среда се развива като структура от приближаващи се една към друга по-рано противопоставени малки среди. Както се приближават идеалът и реалността, по подобен начин се размиват границите на публичното и частното съществуване, на градския и селския живот, на световите на идеите и на вещите. Преодолява се най-упоритата опозиция на традиционното европейско ориентиране - противопоставянето на материално и духовно. Макар и да не се осъзнава достатъчно, започва да се разбира, че вещите и идеите не са добри или лоши сами по себе си. Въплътени знаци, набор от средства, улесняващи сложното движение в света на толкова субекти, като думите в езика винаги повече, отколкото е необходимо, вещите и идеите стават равни гаранتي за нарастващата свобода в европейското пространство. Между губещите напрегнатостта си традиционни опозиции е и старото ценностно противопоставяне на минало и настояще. Днешният европейски опит допуска, че миналото не е дотам завършено и позволява да се търсят назад във времето неизминати пътища, които настоящето може да реализира.

В този смисъл няма място за гордост, че избраният от Европейския съюз път е най-добрият възможен, нито за униние, че живеещите вън от тази по-европейска Европа са осъдени на несъвършено съществуване. Същинската Европа предстои, тя може да не съвпадне със сегашния проект на Европейския съюз. Може би друг проект, на друго голямо „ние“, ще има превес в бъдеще и ще прокара по-ефективен път към ясната цел на универсалното човечество. Но тази цел ще се осъществи по-трудно, ако си представяме универсалното „ние“ на човечеството фундаменталистки и глобалистично. Универсалното човечество е толкова по-възможно, колкото по-модулно е индивидуалното „аз“, по-свободно да се съставя от избрани от него колективни принадлежности.

Затова и Европа не е нещо, което може да се предприше или да се опише коректно. Предложеният план е само един от възможните пътища за организиране на цялото.

Цялото е винаги виртуалност, оформяна от интенцията на определена среда и определена работа за свършване. От особената връзка между двете зависи кои какво от възможното цяло приема за негов знак. И накратко, и разгърнато, то се представя знаково и символно. Тези представяния не са чисто разбиране, не се занимават с предмета като чист предмет, но служат и за свършване на работа. Най-често те служат „аз“-ът на отделен човек или на човешка група да придобие определеност. Оттук и необходимостта подобни разбирания да се разгръщат в поредица от твърдения. Така се набавя разнообразие от аспекти и се осигурява избор за различните „аз“-ове, които налитат текста.

По-пълното представяне на Европа се налага от сложността на продължаващия да се променя феномен, от сложните му отношения с подвижното несъвпадащо с него понятие за Европа, но и от бъдещите ползвания на много и разнообразни субекти с разнообразни цели. Поради това и поради продължаващото ставане, което е и продължаващо разбиране, колкото и пълно да представим предмета Европа, той ще остава незавършен и неидентичен на себе си. Това се отнася и за повечето предмети, които обсъждаме, но и за самите нас.